

<https://doi.org/10.62837/2024.8.131>

ÇİNARƏ QƏHRƏMANOVA
*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
Azərbaycan dili kafedrasının dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
E/mail: chinara83@gmail.com
Orcid ID: Orcid id: 0000-0321-8274-4545*

FÜZULİNİN DİLİ: FONETİK OBAZLILIQ **Xülasə**

Gorkəmli soz sənətkarları, xüsusilə də ustad şairlər işlətdikləri dil vahidlərinin səs tərkibinə hec zaman biganə, laqeyd olmamışlar. Şeirələrində fonetik xüsusiyyətlərin muxtəlifliyinə və zənginliyinə görə M. Füzuli bütün ədəbiyyat tariximizdə fərqli mövqe tutur.

1994-cü ildə Azərbaycan və Türkiyənin təklifi ilə UNESCO Füzulinin “500-cü ildönümündə Füzuli” adlı tədbir keçirməsinə nail olmuşdur. 2024-cü ilin yanvar ayında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev dəhi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 530 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında sərəncam imzalayıb.

Həmin sərəncamdan irəli gələn məsələlərdən biri də ölkəmizdə və ölkədən kənarında beynəlmiləl tədbirlərin həyata keçirilməsi, həmin elmi tədbirlərdə Füzuli yaradıcılığına yeni yanaşmalar, yeni fikirlər söyləmək lazım gəlir. Buna görə də tədqiqat sahəsindən asılı olaraq bütün dilçilər, ədəbiyyatşünaslar, psixoloqlar, tarixçilər Məhəmməd Füzulinin dövrü, həyat və fəaliyyəti, əsərlərinin dili, poetik vasitələrdən istifadə üsulları və vasitələri kimi məsələlərlə bağlı yeni araşdırmalar aparmalı, bu dəhi şəxsiyyəti yenidən dünyaya tanıtmalıdır. Təqdim etdiyimiz məqalədə Şairin şeirlərinin dilindəki bəzi fonetik vasitələrdən söhbət açılmışdır.

Açar sözlər: Şair, poeziya, fonetik vasitələr, ritm, intonasiya...

THE LANGUAGE OF FUZULI: PHONETIC OBJECTIVENESS

Doc.Chinara Kahramanova

Summary

Great artists of words, especially master poets, were never indifferent to the sound composition of the language units they used. Due to the variety and richness of phonetic features in his poems, M. Fuzuli occupies a different position in the history of our literature.

In 1994, with the proposal of Azerbaijan and Turkey, UNESCO managed to hold an event called "Fuzuli on the 500th anniversary". In January 2024, the President of Azerbaijan Ilham Aliyev signed a decree on the celebration of the 530th anniversary of the great Azerbaijani poet Muhammad Fuzuli.

One of the issues arising from that order is the implementation of international events in our country and outside the country, it is necessary to present new

approaches and new ideas to Füaüli's creativity in those scientific events. Therefore, depending on the field of research, all linguists, literary critics, psychologists, and historians should conduct new research on issues such as the period, life and activities of Muhammad Fuzuli, the language of his works, the methods and means of using poetic tools, and should re-introduce this genius to the world. In the article we have presented, some phonetic devices in the language of the Poet's poems have been discussed.

Keywords: Poet, poetry, phonetic means, rhythm, intonation...

ЯЗЫК ФУЗУЛИ: ФОНЕТИЧЕСКАЯ ОБЪЕКТИВНОСТЬ

Доц. Чинара Кахраманова

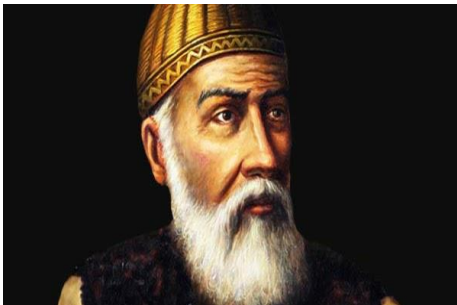
Краткое содержание

Великие художники слова, особенно мастера-поэты, никогда не были безразличны к звуковому составу употребляемых ими языковых единиц. Благодаря разнообразию и богатству фонетических особенностей своих стихотворений М. Физули занимает в истории нашей литературы иное положение.

В 1994 году по предложению Азербайджана и Турции ЮНЕСКО удалось провести мероприятие под названием «500-летие Физули». В январе 2024 года президент Азербайджана Ильхам Алиев подписал указ о праздновании 530-летия великого азербайджанского поэта Мухаммада Физули.

Одним из вопросов, вытекающих из этого приказа, является проведение международных мероприятий в нашей стране и за ее пределами, в этих научных мероприятиях необходимо представить новые подходы и новые идеи творчества Фюаули. Поэтому в зависимости от области исследования всем лингвистам, литературоведам, психологам, историкам следует проводить новые исследования по таким вопросам, как период, жизнь и деятельность Мухаммада Физули, язык его произведений, методы и средства использования поэтических произведений. инструменты и должны вновь представить миру этого гения. В представленной нами статье рассмотрены некоторые фонетические приемы в языке стихотворений Поэта.

Ключевые слова: Поэт, поэзия, фонетические средства, ритм, интонация...

Giriş

Azərbaycanda görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin, elm adamlarının, yazıçı və şairlərin yubileylərinin qeyd edilməsi artıq bir ənənə halını almışdır. Tarixi şəxsiyyətlərdən

Ulu Öndər Heydər Əliyevin, M.Ə.Rəsulzadənin, elm xadimi Zərifə Əliyevanın, dünyəvi şair Nizami Gəncəvinin, İmadəddin Nəsiminin, İsmayıl Şıxlının, Səməd Vurğunun, Məmməd Arazın və digərlərinin yubileylərinin keçirilməsi bu sıradandır.

1994-cü ildə Azərbaycan və Türkiyənin təklifi ilə UNESCO Füzulinin “500-cü ildönümündə Füzuli” adlı tədbir keçirməsinə nail olmuşdur. Tədbir Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, İran, İraq, Gürcüstan, Türkmənistan, Özbəkistanda və UNESCO-nun mərkəzi Fransada keçirilmişdir. Bu tədbirlərin bir qismi elmi məruzələrin toplanmasına və Füzuli haqqında bilgilərin mərkəzləşməsinə yardımçı olmuşdur (2).

İki min iyirmi dördüncü ildə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 530 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında sərəncam imzalayıb. Dövlət başçısı Mədəniyyət, Elm və Təhsil nazirliklərinə Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə yubiley tarixi ilə əlaqədar tədbirlər planı hazırlayib həyata keçirməyi tapşırıb (25 yanvar 2024)(3).

Füzuli Azərbaycan poeziyasının klassik nümayəndələrindəndir. O, əsasən, lirik şairdir. Poeziya əsərlərinin əksəriyyəti qəzəllərdir, ən böyük əsəri - "Leyli və Məcnun" poeması şairin yaradıcılığının zirvəsi hesab olunur. Məhəmməd Füzuli doğma ana dilində yazdığı qəzəlləri və “Leyli və Məcnun” poeması ilə böyük şöhrət qazanmışdır. İstər bədii, istərsə də elmi-nəzəri əsərlərində Füzuli istifadə etdiyi dil vahidlərinin seçilməsinə, funksiyalarına çox diqqətlə yanaşmış, onları yeni funksiyalarla zənginləşdirmişdir.

Gorkəmli soz sənətkarları, xüsusilə də ustad şairlər işlətdikləri dil vahidlərinin səs tərkibinə heç zaman biganə, laqeyd olmamışlar. Şeirələrində fonetik xüsusiyyətlərin muxtəlifliyinə və zənginliyinə görə M. Füzuli bütün ədəbiyyat tariximizdə fərqli mövqe tutur. Dilin səs sisteminin, muxtəlif fonemlərin (klassik şeirdə həm də hərflərin) uslubu xüsusiyyətlərini oyrənən elm fonetik uslubiyat və ya fonika adlanır.

Muasir dövrdə bədii soz, obraz problemi informasiya nəzəriyyəsi baxımından oyrənilir və uğurla həll edilir. Bu problemin tədqiqatçıların dediyinə görə, “obrazlı sözlə verilən informasiya sozlərin yalnız leksik mənalının qarşılıqlı əlaqəsi əsasında meydana çıxmır, bu informasiyanın yaranmasında habelə həm fonetik xüsusiyyətlər, həm ritm-melodiya, həm də sozlərin daxili formaları iştirak edir” (6. s. 14.).

Füzuli şeirinin yüksək dərəcədə bədiiliyini təmin edən xüsusiyyətlərdən biri məhz fonikadır. Aşağıdakı nümunədə ustad sənətkar eyni sozdə bir səsin ixtisarına istinadən metaforik əsasda guclu təzad yarada bilmişdir. Eyni sozun variantları semantik ziddiyyət təşkil edir. Nofəlin hədəsinə qarşı Leylinin atası belə deyir:

Laf ilə qılıcdan vurmağıl dəm
Kim var bizim qılıncımız həm.

Yəni “sizdəki *qılıcdır*, bizdəki *qılınc*”. Bir (n) səsi nə qədər semantik dəyər qazanmışdır.

Habelə yungul sozunu daxili forma baxımından da yunkulləşdirmək ucun muəllif onu “yunul” şəklində işlədir. Sanki sozun strukturu və semantikasını arasında ideal bir mütənəsiblik yaranır.

Nola dersəm qədr ilə əfzun Məsihadən səni,
Yeru goy mizan olub fərq olmuş ağırdan yunul...
Nazik bədən ilə bərgi-gulsən,
Əmma nə deyim ikən yunulsən...
Səndən olur yunul ağır başlar...

Belə qüdrətli qələm sahibi olduğuna görədir ki, Füzuli şeirinin fonik xüsusiyyətlərinin tədqiqi çox böyük aktuallıq kəsb edir.

Elmi dillilik meydana gələnə qədər Şərqdə də, Qərbdə də həm bədii, həm də elmi yazılarda səs və hərflər simvolikasına böyük əhəmiyyət verirdilər, sözləri istədikləri şəkildə hissələrə bölüb mənalandırırdılar.

Göstərilirdi ki, “sən, siz”- dedikdə dodaqlar yana acılır, “mən, biz”- dedikdə dodaqlar yana acılmır, nəfəs icəridə qalır. Latınca vos—nos, rusca мы—мы sözlərində də eyni vəziyyət müşahidə edilir.

Füzuli şeirində optik üsulla alınan estetik informasiya ilə yanaşı, vizual üsulla alınan estetik informasiya da olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu səbəbdən də Füzulinin şeirlərində məzmun, forma struktur, semantika. Funksional cəhətdən işlənmiş dil vahidlərində bənzərliklər də müşahidə edilir.

اکراه سه يتمه سندن اولولر
گمراه و عاسی البته اولور

Ulular səndən etməsə ikrah
Olur əlbəttə asi və gumrah.

Beytin misralarının müvafiq yerlərində (ilk və son sözlər) gələn vahidlər muasir orfoqrafiyada bir-birindən nə qədər uzaq olsa da, ərəb yazısı ilə o qədər bir-birinə yaxındır. Füzuli yaradıcılığı klassik yazılı ədəbiyyat nümunəsidir, onda bu problemin muhum əhəmiyyətə malik olduğu aydınlaşar.

Azərbaycanda XVI əsrə qədər klassik şeir və xalq şeiri muxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edirdi. Bunlardan birincisi yazılı, ikincisi şifahi üslubda idi. Odur ki, bu dövrdə klassik Azərbaycan şeiri yazılı, xalq şeiri şifahi ədəbi dil nümunəsi kimi qəbul edilir. Böyük Füzuli öz yaradıcılığında bu iki sahənin vəhdətini yarada bildi və əslində, ədəbi-bədii dilimizin banisi oldu.

Füzulinin ədəbi dil tarixində ən böyük tarixi xidməti yazılı klassik şeirlə şifahi xalq şeirinin vəhdətini yaratmaq olmuşdur.

Füzuli əsərlərinin dilində klassik Şərq poetikasına məxsus *məqlub* (hərflərin mocuzəsi) ilə türk xalq şeirinə xas *alliterasiya* (səslərin mocuzəsi) sinxronizasiya təşkil edir. Habelə tənqis də daha çox fonetik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Tənqis,

əsasən, leksik vahid olduğu üçün (və onun bir novu olan iştiqaqdan) fonetika bolməsində bəhs acmaq tamamilə muəyyən şərtlər daxilində mümkün ola bilər.

Bu hal sozlərin xarici səs əlamətlərinə daha artıq diqqət tələb edilməsindən asılıdır. Əgər alliterasiya eyni mətndə iki və daha artıq sozun iki və daha artıq səsini eyniliyi əsas cəhət hesab edilirsə, təcnisdə, adətən, bütün səslərinin eyniliyi əsas şərtidir. Fuzulidən yazarkən onun şeirlərinin ecazkarlığına əsir olmamaq mümkün deyil. Şair də, alim də, tənqidçi də, tarixçi də, psixoloq, filosof, təbiətşunas, təbib də olsan, bu əsərlərin seyrinə düşürsən. Lakin hər kəs M.Fuzulinin uslubu və poetik dilinə obyektiv yanaşmağı bacarmalıdır. Bəlkə, Fuzulinin seyrinə düşməyin ozu belə, bir zərurətə çevrilir, oxucunun mənəvi dünyasının inkişaf etməsinə yardımçı olur. Nə qədər ağır, cətin olsa da, Fuzuli uslubunu tədqiq edərkən təmtəraqlı ifadələrdən istifadə etməkdən uzaq duracağıq. Füzuli özü hər cür şöhrətli söz və ifadələri yerində, məqamında elə işlədib ki, biz onları şairin özündən daha yüksək səviyyədə işlədə bilmərik. Cox da təmtəraqlı təsir oyatmayan, adi, sadə misralarından birinə baxaq:

Yer tutam derdi konul nalə ilə kuyində,
Yetmədi bir yerə hər necə ki, əfğan etdi.

Psixoloji-linavistik təcrübələrdən məlumdur ki, insan hər şeydən əvvəl dil elementlərinin zahiri xüsusiyyətlərini dərk edir, daha sonra məzmunu, mənanı dərk edir. Fuzulinin misralarında da öncə ahəngdar səs topluları insanı məftun edir: yer-der-bir-yer-hər, yer-yet, nalə-ilə, yet-et və s.

Verilmiş nümunədən də görüldüyü kimi, ritm yaradan, oxşar fonetik tərkibə malik olan səs komplekslərinin sıra ilə düzülüşündə də bir səliqə-sahman, sistemlilik müşahidə edilir. Yəni: 1) həmin sözlər yanaşı-üfüqi istiqamətdə işlənir (nalə ilə; bir yerə hər); 2) Yuxarıdan aşağıya doğru-şaqli istiqamətdə işlədilir (yer-yet); 3) misrada ilk və son sözlər ufuqi baxımdan əlaqələndirilir (yet-et); 4) bir sintaqmin tərkibində işlədilir (1-ci misrada “yer tutam derdi”) və s.

Fuzuli şeirində fərqləndirici xüsusiyyətlərdən biri də bir hərf ilə fərqlənən sozlərin eyni misralarda və ya beytlərdə muxtəlif şəkildə yer tapması və bunun nəticəsində bədii əsərlərdə ahəngdarlıq, ritm, musiqililik yaranır.

Fuzulinin əsərlərinin poetikasını, ekspressivliyini formalaşdıran mühüm elementlərdən biri də elə bundan ibarətdir. Məhz buna görə, şairin əsərlərində hər hansı bir söz öz ekvivalenti ilə birgə işləyə bilər. Məsələn, harda *mar* işlənirsə, ardınca *mur* işləyə bilər. Bir yerdə *dövr* varsa, ondan sonra *cövr* işlənməsi məqsədəuyğun bilinir və ritm yaradır. Məsələn;

Dövr cövründən şikayət edənə aşıq demən...
Dövr cövründən imiş novheyi-ney, naleyi-dəf...
Dövr cövrün gör ki, nuzhətgahi-əhli-zovq ikən...
Cəm könlün dövr cövründən pərişan olmasın
Hər kimin kim dövr cövründən dili-naşadı var..

Nümunədən də göründüyü kimi, oxşar dil vahidlərinin-bir hərflə fərqlənən sözlərin bu şəkildə işlənməsi ədəbiyyatda “məqlub” adlanır. Bu vasitədən, üsuldən klassik ədəbiyyatda daha çox istifadə edilmişdir. Məqlub sözünün mənası “çevirmək” (bir hərfi dəyişmək) deməkdir. Məqlub metateza, inversiya, proteza, eliziya kimi hadisələrə uyğun gəlsə də, üslubi-fonetik cəhətdən ayrıca tədqiq edilməlidir. Avropa şəirində məqlub ifadəsi “palindrom” termini ilə ifadə edilir. Klassik ədəbiyyatımızda həm nəzm, həm də nəsr əsərlərində məqlub hadisəsinə rast gəlirik. Lakin əsərlərinin bədii kamilliyi ilə seçilən Füzuli bu hadisədən hər kəsdən daha çox, daha kamil şəkildə istifadə etməsilə fərqlənmişdir. Məqlubun hadisəsi sözün kök hissəsi ilə əlaqəlidir, burada şəkilçi komponenti o qədər də rol oynamır. Məsələn; Yeydurur meyxanədə bir cam vermək bir gözəl...-nümunəsində misranın ilk iki sözü yey-mey komponentləri ilə başlayır, həmahəngləşir ki, bu hadisə məqlub adlanır. Məqlub hadisəsinə Füzulinin Azərbaycan dilində yazdığı qəzəllərində daha çox rast gəlirik. Lakin fars dilindəki qəzəllərində və onların tərcümələrində də belə nümunələrlə qarşılaşırıq. Eyni zamanda qədim ərəb və fars poetika kitablarının bəzilərində məqlub hec yada salınmır. Bu fakt da onu söyləməyə əsas verir ki, dahi Füzulinin əsərlərinin dili. Orijinallığı və təbiiliyi, aydınlığı və rəngarəngliyi ilə başqalarından fərqlənir, hə bir dövr üçün tədqiq edilməsinə ehtiyac vardır. Əsərlərinin tədqiqindən belə bir nəticəyə gəlirik ki, Füzuli *“Azərbaycan ədəbi dili tarixində elə bir zirvəyə qalxmışdır ki, uzun illər bu zirvəyə heç kim qalxa bilməz”* (4).

Ədəbiyyat

- 1) Əzizəğa Nəcəfzadə. Füzuli-şairin yaradıcılıq psixologiyası Bakı, Mütərcim, 2012, 140 səh.
- 2) Mehmet Ömer QAZANÇI. 525-ci qəzet.- 2016.- 9 fevral.- S.6
<http://www.anl.az/down/meqale/525/2016/fevral/476385.htm>
- 3) <https://president.az/az/articles/view/63328>
- 4) Mehriban Mövlamova. Azərbaycan ədəbiyyatında Məhəmməd Füzuli obrazı. Nam dis. avtoref. Bakı 2018.
- 5) Fəxriyyə CƏFƏROVA. <https://naxcivanxeberleri.com/bloq/mehemmed-fuzuli-ve-dilimiz-39395>
- 6) В. А. З а р е ц к и й . Семантика и структура словесного художественного образа. Тарту, 1966.

Rəyçi: professor Həcər Hüseynova